

Canvis i permanències en l'estructura familiar de l'alta Andalusia: Santa Fe, Montefrío i Mancha Real (1752-1915)

Manuel Martínez Martín

Fins fa poc era molt difícil trobar en qualsevol treball sobre la població, la propietat o l'explotació de la terra, unes referències mínimes a l'organització i a l'estructura interna dels grups domèstics, ja que hom no reconeixia el valor que realment té l'organització familiar amb les seves diferents estructures internes i els canvis que en aquestes s'esdevenen, per tal de conèixer a fons les relacions socials de cada comunitat. La inexistència d'un marc metodològic i teòric adequat amb el qual poder treballar fou un obstacle, així com també ho fou la inexistència d'una tipologia que es pogués extrapolar i que permetés la comparació, sense gaires problemes, de zones diferenciades. Sens dubte, han estat la sociologia, l'antropologia, i els nous estudis agraris els que han recuperat i han definit amb més claredat el veritable valor de la família com a element fonamental en l'entramat social de les comunitats pageses. En aquestes, no és l'individu, sinó el grup domèstic, l'eix que concentra totes les decisions i que encarna la representació social en el si de la comunitat.¹

En l'estudi dels canvis que les comunitats pageses han sofert al llarg de la història cal considerar un aspecte sense el qual difícilment aconseguirem conèixer la seva naturalesa. Aquest aspecte al qual ens referim és la categoria antropològica de grup domèstic, entès en el sentit que la producció i reproducció social en conjunt es troba lligada a la producció i reproducció d'*unitats domèstiques* i a la producció i reproducció dels individus en aquestes per mitjà de diferents estratègies.² En el nos-

1. GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel; MARTÍNEZ MARTÍN, Manuel. «Notas sobre propiedad y explotación como variables explicativas en la historia de las comunidades andaluzas», dins GARRABOU, Ramon (coord.) *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*. Madrid: MAPA/Institut d'Estudis Menorquins, 1992, p. 351-378.

2. CONTRERAS, Jesús. «Los grupos domésticos: estrategias de producción y reproducción», dins PRAT, J.; MARTÍNEZ, U; CONTRERAS, J.; MORENO NAVARRO, I. (eds.) *Antropología de los pueblos de España*. Madrid: Taurus, 1991.

tre cas, el grup domèstic és considerat com l'element metodològic i analític a l'entorn del qual s'articula aquest treball. Aquesta accepció de grup domèstic no és exempta de polèmiques epistemològiques, ja que *familia* o *casa* són mots que també han estat utilitzats en aquest sentit en les societats pageses.³ Nosaltres preferim utilitzar l'accepció de grup domèstic, ja que no tots els agregats domèstics constitueixen sempre famílies, és a dir no sempre hi ha vincles de consanguinitat, i, d'altra banda, en el període que estudiem hi hagué massa mobilitat intraurbana dels grups domèstics per a donar al concepte de *casa* la utilitat explicativa pròpia, per exemple, de Galícia, Euskadi o dels països anglosaxons. No obstant això, d'ara endavant utilitzarem indistintament els conceptes de *grup domèstic* i *familia*, perquè, en l'àmbit de la producció agrària del territori que estudiem, aquesta identificació fou quasi total.

Des d'aquesta consideració del grup domèstic, i com que les seves transformacions i permanències no poden ser aïllades de les condicions econòmiques en les quals es desenvolupen, hem pretès establir les analogies existents entre l'evolució socio-econòmica general, en la qual l'estudi de les modificacions de l'estructura de la propietat i de l'explotació de la terra ocupa un lloc primordial, i les característiques de l'estructura familiar de cada comunitat. En aquest sentit ja ha estat assenyada la capacitat del grup domèstic per a adequar la seva estructura i composició interna a les condicions conjunturals o estructurals vigents, de manera que la seva reproducció en els diferents moments quedi garantida. D'aquesta manera, el grup domèstic «en quant unitat de producció, i de reproducció, haurà d'adaptar el nombre dels seus membres, la seva capacitat productiva i les seves necessitats de força de treball segons el volum i les característiques de l'explotació».⁴ Òbviament, amb això no volem dir que hi hagi una relació directa i causal entre la grandària de l'explotació i el nombre de membres existents en el grup domèstic, tal i com han defensat molts autors basant-se en la clàssica obra de Chayanov. Volem dir que, efectivament, hi ha una relació no certament unívoca entre ambdues variables, en funció de les característiques pròpies de cada comunitat.

En definitiva, considerem que l'estructura de la unitat domèstica pagesa s'ha de veure com a producte de les estratègies adaptatives, amb la qual cosa l'organització social del grup domèstic pagès, en funcionar no tan sols com a unitat de producció

3. DEVILLARD, Marie Jose. «Parentesco y estrategias de reproducción social», *Agricultura y Sociedad*, [Madrid] núm. 52 (1989), p. 150-153; SEGALÉN, Martine. «Household Structure, the Family Life Cycle over Five Generations in a French Village», *Journal of Family History*, núms. 2-3 (1977) i *Antropología histórica de la familia*. Madrid: Taurus, 1992, p. 52-53; ITURRA, Raúl. *Antropología económica de la Galicia rural*. Santiago de Compostela: Junta de Galicia, 1988, p. 120-144; URRUTIKOETXEA, José. *En una mesa y compañía. Caserío y familia campesina en la crisis de la sociedad tradicional. Irún 1766-1845*. Donostia: Universitat de Deusto, 1992.

4. CONTRERAS, Jesús. *Los grupos domésticos...*, op. cit., p. 347-348.

i reproducció, sinó també de consum, s'equipara a la seva organització econòmica.⁵ Així, les característiques de l'explotació, les forces de treball disponibles i les necessitats de consum condicionaran les estratègies del grup domèstic i, per tant, la seva pròpia estructura.

Però en establir l'anàlisi de les relacions entre aquests dos nivells de la realitat social —anàlisi que es basa en la hipòtesi que les estructures dels grups domèstics reflecteixen les conseqüències dels canvis i les permanències de l'estructura econòmica i social— cal tenir en compte el seu diferent comportament.⁶ Efectivament, les transformacions econòmiques no són registrades immediatament per l'estructura dels grups domèstics. De fet, l'estat d'aquestes estructures no respon sistemàticament a les modificacions externes. De vegades es dona l'adequació de les estructures familiars a noves situacions sense que això comporti alteracions de l'estructura dels grups domèstics.

Amb aquesta observació pretenem cridar l'atenció sobre la necessitat d'evitar caure en actituds deterministes que poguessin portar-nos a cercar uns llaços massa rígids, entre els dos aspectes de la realitat social assenyalats. I és que hi ha una altra mena d'elements, sens dubte també lligats a les relacions socials de producció, articulades a l'entorn d'una específica distribució de la possessió dels mitjans de producció, que incideixen també en l'estructura dels grups domèstics en formar part essencial de les seves estratègies reproductores i que compliquen molt la nostra anàlisi.⁷

Fins fa poc, la família era entesa com un element en contínua crisi respecte a la seva situació en èpoques passades. La versió més acceptada per a explicar l'evolució de l'estructura de la família a nivell europeu parlava d'un descens progressiu de les formes familiars complexes, pròpies d'èpoques passades, les quals haurien estat substituïdes per formes simples, com a resultat del pas d'una economia feudal a una economia moderna i industrialitzada. Sembla que la industrialització, un símbol inequívoc de *modernització*, va anar destruint les formes familiars complexes, més pròpies de societats pageses i, per tant, considerades *endarrerides* o *tradicionals*, i les va substituir per les formes familiars simples. Això pressuposa, per tant, acceptar l'existència d'un elevat percentatge de formes complexes durant la llarga etapa pre-industrial, com sembla que ocorregué en determinades zones del centre de França.⁸

Històricament, el percentatge més gran de famílies complexes se sol situar a les zones més septentrionals d'Europa, mentre que els percentatges més elevats de

5. PALERM, Àngel. *Antropología y marxismo*. Mèxic: Nueva Imagen, 1980, p. 210.

6. SALITOT, M. *Héritage, parenté et propriété en Franche-comté du XIIIe a nos jours*. París: L'Harmattan, 1988, p. 95-98.

7. Ens referim a la importància de les diferents modalitats de transmissió patrimonial en les relacions socials de les societats pageses, bé a través del matrimoni o bé per mitjà de l'herència.

8. FLANDRIN, Jean-Louis. *Orígenes de la familia moderna*. Barcelona: Crítica, 1978.

famílies simples se situen a la part més meridional d'aquest espai geogràfic. Aquest esquema general per a Europa també es va traslladar a espais més concrets que, com Espanya, mostren un predomini de la família nuclear al sud i de les formes complexes, amb un pes molt més gran i dominant, al nord. Però durant els anys setanta, aquest esquema general de distribució de l'estructura familiar es va posar en qüestió, primer, per al conjunt europeu⁹ i, més endavant, per al cas espanyol. No fa gaire temps es va fer una revisió dels plantejaments tradicionalment acceptats sobre les estructures familiars a Espanya, la qual cosa ha permès de confirmar, a grans trets, la clàssica geografia de l'organització familiar, bo i plantejant, però, una divisió zonal de la família espanyola en el segle XIX menys rígida, que permet corregir conclusions errònies com la que diu que en l'Espanya nuclear un limitat percentatge de les llars —sempre inferior al 10%— adoptaven estructures complexes.¹⁰

El nostre objectiu és verificar si, efectivament, la intensificació agrícola, en el marc d'una economia encara agrària, va provocar un augment de la família nuclear i una disminució paral·lela de les famílies complexes per sota d'aquest 10%. La nostra impressió és que aquesta evolució es va produir, però no de la manera i amb la intensitat que caldria esperar; malgrat que, *a priori*, el procés de pagesització hauria d'haver facilitat aquest fenomen en oferir més oportunitats d'assentament de noves famílies en la terra tot just conreada.

Tenint en compte les característiques ahistòriques atribuïdes als grups domèstics pagesos que no tenien explotació, és a dir els jornalers, aquests han estat tradicionalment identificats amb la família nuclear. Precisament, els jornalers són una de les característiques fonamentals de l'estructura social i agrària de la Baixa Andalusia, considerada com a molt endarrerida. Això indica, de manera paradoxal, un predomini de les formes familiars simples en un àmbit no *modernitzat* i no industrialitzat.

Però no tan sols s'ha fet la identificació entre formes familiars nuclears i jornalers, sinó que aquest procés s'ha ampliat de manera progressiva als elements que componen l'estructura agrària: els petits propietaris i arrendataris estarien més propers a les formes nuclears, mentre que els grans propietaris i arrendataris s'identificarien amb les formes familiars complexes. Per tant, un altre dels objectius del nostre treball és comprovar si aquests supòsits responen a la realitat familiar d'algunes d'aquestes zones de l'Alta Andalusia. A partir d'aquestes argumentacions tractarem d'explicar l'evolució experimentada per les diferents formes d'estructura familiar,

9. LASLETT, Peter; WALL, R. (eds.) *Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group*. Cambridge: Cambridge University Press, 1972; SEGALLEN, Martine. *Household Structure...*, *op. cit.*

10. MIKELARENA, Fernando. «El hogar rural en España a mediados del xix: algunas consideraciones desde la perspectiva de la historia agraria», dins *IV Reunión del Seminario de Historia Agraria*. Màlaga, 1991.

per tal de veure si realment es compleix l'esquema general assenyalat.

Metodològicament parlant, la tipologia sobre l'estructura dels grups domèstics utilitzada segueix les directrius de la proposta elaborada per Peter Laslett i el Cambridge Group; malgrat les crítiques que es puguin fer a aquesta tipologia, centrades fonamentalment en la distorsió que poden propiciar les visions estàtiques i transversals d'un element eminentment mòbil com és el grup domèstic.¹¹ Hem utilitzat aquesta classificació a causa de la seva acceptació general com a instrument analític generador d'estudis comparatius en diferents àmbits geogràfics i històrics. Seguint aquesta classificació, distingirem cinc classes de família: simple, sense estructura, nuclear, extensa i múltiple.

L'anàlisi que farem ha estat realitzat sobre una aproximació comparativa de dos moments diferenciats i seleccionats en virtut de l'existència de fonts d'informació suficientment sòlides i contrastades com són el cadastre d'Ensenada, els amillaraments i els padrons veïnals d'aquestes dades. Aquests dos moments són: l'any 1752 i mitjan segle XIX, encara que per a Santa Fe s'arriba a l'any 1915.

Aquesta proposta metodològica, però, té algun aspecte problemàtic que convé tenir present. En analitzar el grup domèstic, la naturalesa del qual és eminentment cíclica, ja que té com a objectiu essencial garantir unes condicions d'existència que li permetin de reproduir-se, tenint en compte dades estadístiques derivades de tres moments concrets i, per tant, estàtics, es poden produir distorsions.¹² Aquestes distorsions es presenten fonamentalment en el cas de les estructures complexes —que inclouen els grups domèstics amb estructures extenses i múltiples— el grau de variabilitat de les quals és subjecte a múltiples qüestions —impactes de natalitat, mortalitat, edats de matrimoni etc.— i, per tant, una visió fixa de la seva estructura en molts casos pot resultar incompleta, ja que en poc temps hi ha moltes possibilitats que canviï. Per aquest motiu es tendeix a considerar la família complexa com a predominant, segons la tipologia de Laslett, la qual inclou sota aquesta denominació grups domèstics d'estructura extensa i múltiple, quan la suma de les famílies extenses i múltiples superen el 25% del total de grups domèstics.¹³ No obstant això, aquesta objecció metodològica es podria esmenar, com va proposar M. Salitot,¹⁴ incloent en l'anàlisi de les categories de Laslett l'estudi del cicle familiar per verificar en quina mesura les transformacions detectades en l'evolució de la composició dels grups domèstics constituïen una etapa del seu desenvolupament o una

11. SALITOT, M. *Héritage, parenté et propriété...*, op. cit., ps. 104-110.

12. SEGALÉN, Martine. *Antropologia...*, op. cit., ps. 37-53.

13. ERDOZAIN, Pilar. «Relaciones entre el sistema sucesorio, la estructura del hogar y la propiedad de la tierra en la Navarra Media Occidental», dins *IV Reunión del Seminario de Historia Agraria*, Màlaga, 1991.

14. SALITOT, M. *Héritage, parenté et propriété...*, op. cit., p. 104-110.

característica estructural.¹⁵ Malgrat tot, a causa de la impossibilitat de fer en tan poc espai una investigació de tanta envergadura com aquesta, hem preferit realitzar l'anàlisi atenent únicament fonts estàtiques i deduir d'aquestes l'evolució general dels grups domèstics. En aquest sentit, considerem oberta la nostra investigació i provisionals els resultats, i proposem per a una altra ocasió aquest aspecte complementari de la nostra anàlisi.

Per últim, hem de definir l'àmbit d'estudi. Aquest treball se centra en tres comunitats ben diferenciades de l'Alta Andalusia: Santa Fe, Montefrío i Mancha Real. Cada una d'elles representa una de les agricultures existents en l'espai agrari andalús. Santa Fe i Montefrío, pobles situats a la província de Granada, representen dues agricultures molt diferents; la primera és una agricultura de reg i, per tant, ja amb un cert caràcter intensiu intrínsec, amb un dèbil aprofitament ramader, és a dir pastura i muntanya, i unes unitats d'explotació relativament menors que la de Montefrío. Aquesta es caracteritza pel fet de ser una agricultura de secà perquè es tracta d'una comunitat d'alta muntanya, amb un notable aprofitament ramader i forestal i amb unitats d'explotació molt més grans. En últim lloc, tenim Mancha Real, comunitat situada entre el camp i la falda nord de Sierra Mágina a la província de Jaén. Representa un bon nombre de pobles de l'Alta Andalusia, els quals, amb una agricultura fonamentalment de secà, des de dates molt primerenques, es van especialitzar en l'olivar. Des de la nostra perspectiva, els tres pobles cobreixen la major part de les situacions agràries dels pobles altoandalusos i, per tant, les conclusions que obtenim es poden considerar com a representatives de l'Alta Andalusia. Cada un d'aquests pobles seria destacable com a part del model altoandalús d'estructura de la propietat i explotació de la terra resultant de les transformacions que hi hagué durant el segle XIX. Aquest model es defineix, primer, per l'existència d'una estructura específica de la propietat i una explotació prèvia a la reforma agrària liberal, diferent de l'existent a la Baixa Andalusia, caracteritzada per la presència d'un elevat nombre de petites propietats i explotacions pageses juntament amb grans propietats definides com a multifundis; i, segon, per les particulars conseqüències que van tenir les reformes agràries liberals i el començament de la implantació de les relacions capitalistes de producció, que varen servir per a accentuar l'estructura ja existent o per a produir un clar procés de pagesització.

1. Canvis i permanències en l'estructura familiar

D'entrada, l'estructura de l'organització dels grups domèstics a mitjan del XVIII contrasta en certa manera amb els plantejaments que sovint han mantingut les

15. MARTÍNEZ LÓPEZ, David. «Estrategias familiares en los procesos de formación de la burguesía agraria andaluza: el caso de Santa Fe». Tesis doctoral inèdita, defensada a Granada el maig de 1994.

tipologies sobre estructura familiar. Com ja hem dit, aquestes localitzaven les formes familiars caracteritzades per la nuclearitat i per normes de residència patriheredolocal a la part més septentrional de la Península. Però l'estructura dels grups domèstics que trobem el 1752 no s'ajusta exactament a aquesta visió, ni tan sols a les més optimistes que accepten un major grau de complexitat dins l'Espanya nuclear.¹⁶

Com reflecteix el Quadre 1, junt amb l'evident predomini absolut i percentual de l'estructura familiar nuclear, sobretot a Mancha Real, destaca un important percentatge de grups domèstics amb estructures extenses, que suposen més del 20% en el cas de Santa Fe, la qual cosa, segons les correccions aplicades per la tipologia de Laslett, ens faria donar una importància més gran a l'estructura extensa que no pas a la nuclear a Santa Fe i Montefrío a mitjan segle XVIII.

Davant d'aquests resultats, hem de considerar la família nuclear com a predominant tant a mitjan segle XVIII com a començament del XX. Però cal reconèixer que, juntament amb l'evident procés de nuclearització que es dona, l'any 1752 el percentatge de famílies extenses i, posteriorment, extenses i múltiples, no baixa el que caldria esperar i es manté molt per sobre del 10% assenyalat per Mikelarena en totes les tres comunitats. Per tant, queda qüestionada, en certa mesura, la distribució espacial peninsular feta a partir del predomini d'una estructura familiar o l'altra.

QUADRE 1. *Evolució de l'estructura familiar dels grups domèstics. En %*

Família	Santa Fe			Montefrío		Mancha Real	
	1752	1856	1915	1752	1851	1752	1875
Simple	7,2	2,2	6,0	6,3	2,9	9,7	5,1
S. Estruct.	1,3	0,4	0,2	1,2	0,3	2,0	0,4
Nuclear	64,6	75,0	71,7	67,1	74,6	72,4	73,4
Extensa	26,7	22,6	18,9	25,3	17,7	15,8	15,2
Múltiple	–	0,2	3,0	0,1	4,4	0,1	5,8
Total	100	100	100	100	100	100	100

Font: Cadastre d'Ensenada i padrons veïnals (A.M. Santa Fe, Montefrío y Mancha Real)

D'aquesta visió estàtica de l'estructura familiar de mitjan segle cal destacar la tendència generalitzada a la nuclearització de les formes familiars i la seva capacitat per a adaptar-se a la progressiva mercantilització de les estructures productives al llarg de la primera meitat del segle XIX; tot i que això no implicà la desaparició de formes familiars complexes, sinó més aviat el seu debilitament, i per això en aquesta

16. MIKELARENA, Fernando. *El hogar rural...*, op. cit.

època encara mantingueren una presència important a Santa Fe i Montefrío, i es reforçaren a Mancha Real.

El cas de Mancha Real permet parlar d'algunes similituds amb Santa Fe i Montefrío, però, alhora, de notables diferències. En primer lloc i com a nota comuna hi ha un evident predomini de la família nuclear, molt arrelada en aquestes terres des de dates molt primerenques. En segon lloc, la nota més important de la comunitat de Mancha Real, a diferència de les dues anteriors, és el notable reforçament de les formes familiars complexes, a costa de la família simple. Però cal fer una matisació: la família extensa es va mantenir estacionària, mentre que a Santa Fe i Montefrío sofria una important caiguda que permetia aconseguir uns valors més alts en la família nuclear. L'evolució de la família múltiple, en canvi, és similar en les tres comunitats, és a dir, augmenta un 3% i un 4,43% a Santa Fe i Montefrío respectivament, i a Mancha Real arriba a quasi el 6% dels grups domèstics i al 10% de la població.

Des del nostre punt de vista, de les dades anteriors es desprenen tres qüestions: 1) La moderada però constant tendència cap al predomini de les formes nuclears, i a vegades el seu manteniment. La penetració de les relacions socials capitalistes comença suaument a desarticlar les formes tradicionals d'organització dels grups domèstics existents a mitjan segle XVIII. 2) El manteniment de percentatges significatius de formes familiars extenses durant tot el període, la qual cosa indica que no hi ha una ruptura brusca amb el passat; és a dir, el caràcter del canvi permet una certa permanència de formes tradicionals d'organització de la família. 3) L'aparició de les formes familiars múltiples amb un major o menor pes en cada comunitat. En el cas de Mancha Real això suposa un reforçament de les formes familiars complexes.

Com hem vist, ni la família complexa fou tan elevada a mitjan segle XVIII com tradicionalment s'havia dit, ni la penetració del capitalisme, en un primer moment, provocà grans ruptures en aquesta mena de família. Sembla que en un primer moment, les noves formes de produir no necessitaren acabar amb les formes tradicionals d'organització familiar, sinó que les subordinaren a la seva lògica interna en règim de subsumpció formal. Entre una data i l'altra es constata l'eficiència de l'estructura familiar nuclear com a estratègia organitzativa de la major part dels grups domèstics a l'Alta Andalusia. Davant dels resultats, però, sembla que la penetració del capitalisme i la nuclearització de les estructures familiars no foren sempre convergents, tal i com es desprèn de la intensa presència de les formes familiars complexes enteses com a estratègies destinades a garantir la reproducció social dels grups domèstics. Diem això, perquè, en cas contrari, si hi hagués una relació més directa entre el grau de penetració del capitalisme i la tendència a la nuclearització, Santa Fe hauria de presentar aquesta tendència més acusada que no pas Montefrío i Mancha Real, i, en canvi, Santa Fe presentava a mitjan del segle passat percentatges

de família nuclear sensiblement semblants, fins i tot el percentatge de 1915 havia baixat respecte el de 1856.

Com que tractem amb comunitats definides com a agràries i sabem que el gruix dels canvis es produeix en aquest sector,¹⁷ en les pàgines que segueixen l'analitzarem.

2. L'estructura familiar en el sector agrari

Com apuntàvem abans, la nota més important la constitueix l'existència, a mitjan segle XVIII, d'un elevat percentatge de famílies extenses que només en el sector agrari representen un 18,15% a Santa Fe, un 17,77% a Montefrío i un 8,49 a Mancha Real.¹⁸

En segon lloc, la família múltiple que el 1752 gairebé no era significativa ni a Montefrío ni a Mancha Real i que era inexistent a Santa Fe experimenta un important increment. Si considerem la família complexa, és a dir, l'extensa més la múltiple, tenim que la disminució d'aquestes formes familiars només es produeix a Santa Fe, ja que a Montefrío presenta un percentatge similar en ambdues dates i un considerable augment a Mancha Real. Malgrat això, la família complexa, només en el sector agrari, se situa en les tres comunitats per sobre del 10% apuntat per a la part meridional de la Península.

Aquests fets demostren, efectivament, que les normes de comportament familiar constituïdes com a predominants en regions amb unes característiques molt específiques quant als sistemes d'herència, hàbitat, tinença i distribució de la terra, junt amb uns trets culturals propis, no han de presentar sempre uns resultats únics pel que fa a les estructures familiars.¹⁹ Realment, però, el que ens interessa és saber en quins segments socials es produeixen els canvis i les permanències de l'estructura familiar en el sector agrari.

L'estructura familiar entre llauradors i jornalers

Abans d'analitzar l'evolució experimentada pels grups domèstics propietaris i aquells que són titulars d'alguna explotació, creiem necessari tractar el sector agrari en el seu conjunt, segons es desprèn de les dades del veïnatge del cadastre d'Ensenada i dels padrons municipals. Com se sap, el concepte de *llaurador* no implica ne-

17. MARTÍNEZ MARTÍN, Manuel. «Transformaciones liberales y cambio agrario en la Alta Andalucía». Tesi doctoral microfilmada pel Servei de Publicacions de la Universitat de Granada (Granada, 1994), p. 150-163. Properament serà publicada en la col·lecció «Crónica Nova» del Servei de Publicacions de la Universitat de Granada.

18. MARTÍNEZ MARTÍN, Manuel. *Transformaciones liberales...*, op. cit., p. 107.

19. MIKELARENA, Fernando. *El hogar rural...*, op. cit., ps. 9-12.

cessàriament la propietat de la terra, mentre que el concepte de *jornaler* designa, sovint, petits propietaris. Diem això, perquè, quan tractem l'estructura de la família entre els grups domèstics propietaris i explotadors, molts dels considerats en aquest apartat com a jornalers seran inclosos entre els propietaris, mentre que alguns dels llauradors no hi constaran.

Entre 1752 i 1915, els jornalers de Santa Fe varen créixer en valors absoluts de 309 a 684; tot i això, el Quadre 2 mostra que, percentualment, a Santa Fe hi ha una disminució de les famílies jornaleres i un augment de les definides com a llauradores. Tenint en compte la procedència de les dades, probablement aquest augment és molt més gran a causa de la raó que acabem d'argumentar: molts dels classificats com a jornalers, en realitat eren petits propietaris o conreadors directes. En tot cas, les xifres mostren una clara substitució de jornalers per llauradors, la qual cosa confirma el procés de pagesització experimentat durant la segona meitat del segle XIX.²⁰

QUADRE 2. *Evolució de la família jornalera i propietària/llauradora respecte al total de la comunitat a Santa Fe*

Família	Jornalers				Propietaris/llauradors			
	1752		1915		1752		1915	
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
Simple	6	0,99	14	0,95	4	0,66	13	0,88
S. Estruct.	-	-	-	-	-	-	2	0,13
Nuclear	233	38,44	540	36,73	47	7,75	214	14,42
Extensa	70	11,55	105	8,16	40	6,60	54	3,94
Múltiple	-	-	25	0,68	-	-	8	0,27
Total	309	50,99	684	46,53	91	15,01	291	19,79

Font: Cadastre d'Ensenada i padró veïnal de 1915 (A.M. Santa Fe)

Com veiem, l'augment de la família nuclear detectat en el sector agrari de Santa Fe es produeix fonamentalment entre els definits com a llauradors, alhora que baixa, sempre de manera percentual, entre els jornalers. Aquesta baixa és molt significativa, ja que és freqüent associar als jornalers una tendència a la família nuclear, sobretot per raons econòmiques i culturals.²¹

20. MARTÍNEZ MARTÍN, Manel. *Transformaciones liberales...*, op. cit.

21. FRIGOLÉ REIXACH, Juan. «Estructura social y diferenciación sociocultural: el sistema matrimonial y de herencia», *Ethnica*, núm. 7 (1974), p. 88-120; «Estrategias matrimoniales e identidad sociocultural en la sociedad rural: * llevarse la novia* y * casarse* en un pueblo de la Vega Alta del Segura», *Agricultura y Sociedad*, núm. 3.

Contràriament, la mencionada reducció de la família extensa se centra de manera més forta entre els llauradors, mentre que l'escassa família múltiple té una presència més gran entre els jornalers. Hi ha, per tant, una tendència contrària al que passa, per exemple, en algunes zones de Catalunya,²² on el pes de la família complexa se centra primer en els propietaris, i dintre d'aquests en els més grans i, per últim, entre els llauradors i els arrendataris.

En termes generals, això vol dir que els jornalers presenten el pes més gran de les formes familiars complexes, la qual cosa no és gens estranya, tenint en compte la gran demanda de mà d'obra que necessiten les explotacions agràries de Santa Fe, on la utilització de mà d'obra assalariada és normal ja des de mitjan segle XVIII. El procés de pagesització experimentat durant el segle XIX, reforçat i modernitzat per la introducció del conreu de la remolatxa a finals del mateix segle, provoca el manteniment de formes familiars considerades com a tradicionals i caracteritzades per un elevat nombre de membres, i molt més tenint en compte que la forma freqüent de conrear la terra, a través de l'arrendament, fa augmentar el nombre de grups domèstics que hi tenen accés i barreja el treball assalariat fora de l'explotació familiar amb el conreu directe d'alguna extensió.

En el cas dels definits com a propietaris i llauradors, la nuclearització que experimenten és més gran, proporcionalment, que el seu creixement percentual. Això només és possible gràcies al fet que les propietats en règim de conreu directe disposen d'una abundant mà d'obra assalariada en el mercat de treball.

Com mostren la major part dels treballs al voltant de l'estudi de la família, en la seva evolució hi influeixen poderosament aspectes econòmics, socials i culturals, per la qual cosa l'anàlisi que aquí fem només pot ser considerada com una primera aproximació amb fonts estàtiques i hipòtesis essencialment econòmiques. Prenent com a referència el conjunt de la comunitat, podem observar l'escàs pes de les formes simples. El pes d'aquestes formes familiars és determinat més per les variacions conjunturals en el cicle vital dels grups domèstics que pel seu grau d'institucionalitat.

No obstant això, la presència de la família extensa pot obeir a diferents causes, segons es trobi instal·lada en un segment social o en un altre, però també té diferents conseqüències. Si bé creiem que, en el cas dels jornalers, juntament amb l'existència de llaços de solidaritat molt forts, hi ha una estratègia destinada a augmentar la força de treball a causa de la notable entitat de la seva oferta, en el cas dels propietaris hem detectat, a més, en les diferents dates, que l'aparició d'algun parent

22. ROIGÉ VENTURA, Xavier. *Família i grup domèstic. Estratègies residencials al Priorat (segles XIX i XX*. Lleida, 1989; COMAS d'ARGEMIR, Dolors. «Household, Family and Social Stratification: Inheritance and Labor Strategies in a Catalan Village», *Journal of Family History*, núm. 13 (1988), p. 143-160; «Casa y comunidad en el Alto Aragón: ideales culturales y reproducción social», *Revista de Antropología Social*, núm. 0 (1991), p. 131-150.

col·lateral moltes vegades va acompanyada d'una aportació matrimonial,²³ ja sigui immobiliària o rústica, a més de la seva força de treball i de les seves relacions socials. Aquesta ampliació de patrimoni i de posició o de consideració social dins la comunitat, a més de contribuir a definir de manera més clara la mateixa estructura de la propietat o les explotacions, possibilita, sobretot als titulars de grups domèstics amb petites propietats, unes millors condicions per a mantenir-se com a propietaris o conreadors directes i evitar així la seva proletarització. Per tant, es pot entendre com un element que contribueix a oferir una més gran resistència de les famílies pageses a les condicions que imposa el mercat amb el desenvolupament del capitalisme agrari. Igualment, aquesta mateixa estratègia és utilitzada pels grans propietaris i llauradors per incrementar la quantitat de terra en explotació, la qual cosa accelera el procés de diferenciació entre els diferents grups socials, augmenta el grau de desigualtat en la distribució de la propietat i facilita el desenvolupament d'aquestes relacions de producció.

En el cas de Montefrío (Quadre 3), juntament amb aquesta tendència a la nuclearització dels propietaris i llauradors, coexisteix la tendència contrària entre els jornalers pel que fa a les formes complexes. Com veiem, els grups domèstics

QUADRE 3. *Evolució de la família jornalera i propietària/llauradora respecte al total de la comunitat a Montefrío*

Família	Jornalers				Propietaris/llauradors			
	1752		1851		1752		1851	
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
Simple	16	1,41	8	0,47	4	0,35	12	0,71
S. Estruct.	-	-	-	-	3	0,26	2	0,11
Nuclear	390	34,48	569	34,09	126	11,67	481	28,81
Extensa	68	6,01	96	5,75	133	11,75	111	6,65
Múltiple	1	0,08	17	1,01	-	-	56	3,35
Total	475	41,99	690	41,34	272	24,04	662	39,66

Font: Cadastre d'Ensenada i padró veïnal de 1851 (A.M. Montefrío)

23. MARTÍNEZ MARTÍN, Manuel. *Transformaciones liberales...*, op. cit. En aquest treball, s'analitzen l'estructura de la propietat i l'explotació de la terra a dos nivells: primer, entre els titulars individuals de propietats o explotacions, forma en què les fonts fiscals recullen les quotes impositives i, segon, entre els grups domèstics, obtinguts a partir del padró del mateix any que la font fiscal. El resultat, en el segon cas, és una disminució del nombre de titulars, ja que alguns dels propietaris i explotadors, recollits de manera individual per l'amillament, pertanyen a un grup domèstic en el qual el seu titular també és propietari o explotador.

definitos com a jornalers s'incrementen de 475 a 690, i en ambdós moments presenten un percentatge similar sobre el total de grups domèstics de la comunitat la població total de la qual havia crescut un 54% respecte l'any 1752; en canvi, és molt significatiu l'augment dels propietaris/llauradors tant en valors absoluts (passen de 272 a 662)²⁴ com en valors relatius. En aquesta comunitat, juntament amb un fort procés d'accés a la propietat, l'existència d'unes millores productives va incidir molt positivament en l'augment del nombre de grups domèstics que tenien la base de la seva reproducció en el conreu de la terra.

Montefrío presentava, per al conjunt del sector agrari, un lleugeríssim debilitament de la família complexa, ja que, si bé l'extensa baixava, la múltiple augmentava. Com veiem en el cas dels propietaris i arrendataris, que el 1752 repartien el seu pes entre la família nuclear i l'extensa, la nuclearització és molt forta, en detriment de la família extensa; però, a diferència de Santa Fe, la família múltiple s'estabilitza entre les altres. En el cas dels jornalers la família extensa baixa molt poc i en disset casos apareix la múltiple. Això significa que també els jornalers de Montefrío mantenen formes d'organització complexes on el nombre de membres s'eleva notablement respecte de les nuclears.

El manteniment de les formes familiars extenses i l'increment de les múltiples significa, en el cas dels jornalers, l'augment de la força de treball, la qual cosa es presenta com una estratègia per a la reproducció dels grups domèstics pagesos mentre hi hagi una demanda de treball suficient; aquesta demanda de treball prové de la gran propietat i explotació, però també, en alguns casos, de dins, ja que molts d'ells també són propietaris i arrendataris de petites parcel·les de terra, de la mateixa manera que molts dels considerats com a propietaris i llauradors ho són d'escasses dimensions superficials. Aquesta estratègia té per objecte maximitzar ingressos que les escasses tinences no proporcionen. D'altra banda, en la mesura en què les petites propietats i explotacions s'assenten en les terres de més qualitat, com en el cas de Santa Fe i també de Mancha Real, aquestes demanen una quantitat més gran de terra i les formes familiars complexes passen a ser un element de resistència a la desaparició de petits productors i, per tant, de resistència a la seva proletarització. Des d'aquesta perspectiva, el manteniment de les formes familiars complexes constitueix un indicador molt vàlid del procés de pagesització del procés de subsumpció formal de la pagesia. Aquest equilibri entre la demanda de treball ocasionada per l'estructura productiva i el creixement de la població es deteriora en el primer terç del segle XX i provoca greus desajustaments que tenen com a conseqüència l'emigració forçada.

El Quadre 4 ens ofereix la visió de l'evolució de la família jornalera i propietària/llauradora a Mancha Real. En aquesta comunitat hi ha una plena identitat entre

24. Probablement, aquest increment fou molt més gran, ja que l'amillament de 1851 encara no recull els propietaris formats després del repartiment dels propis realitzat el 1839.

propietat i explotació, però també és on es troba una més gran diferència entre el concepte de jornalero i de propietari, en el sentit que una àmplia majoria dels jornaleros són propietaris. Com veiem, els percentatges dels grups domèstics definits com a propietaris i llauradors són del 13,02 i l'11,76 per a 1752 i 1875 respectivament. Realment, són el 32% i el 52% dels grups domèstics els que posseeixen propietat, mentre que el sector agrícola agrupa el 57,9% i el 68,7% del total de la comunitat. Això vol dir que o bé la majoria dels propietaris tenen una altra ocupació per la qual se'ls classifica professionalment dins la comunitat —cosa poc probable a causa del procés de pagesització i especialització al voltant de l'olivar— o bé que la major part d'ells són propietaris de poca terra i són definits per ells mateixos o per l'administració local com a jornaleros.

QUADRE 4. *Evolució de la família jornalera i propietària/llauradora respecte al total de la comunitat a Mancha Real*

Família	Jornalers				Propietaris/llauradors			
	1752		1875		1752		1875	
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
Simple	18	1,98	6	0,42	5	0,55	11	0,78
S. Estruct.	—	—	—	—	4	0,44	2	0,14
Nuclear	354	39,07	662	47,18	65	7,17	115	8,19
Extensa	34	3,75	65	4,63	43	4,74	34	2,42
Múltiple	—	—	67	4,77	1	0,11	3	0,21
Total	406	44,81	800	57,02	118	13,02	165	11,76

Fonr. Cadastre d'Ensenada i padró veïnal de 1875 (A.M. Mancha Real)

Segons ens mostra el quadre, Mancha Real és l'única comunitat que presenta un clar procés de nuclearització entre els jornaleros, però alhora reforça la família extensa i concentra quasi el 100% de la família múltiple del total de la comunitat. Segons aquestes dades, d'una banda, Mancha Real presentaria una evolució de l'estructura familiar d'acord amb els supòsits tradicionalment associats amb els jornaleros, és a dir, una actitud propensa a les formes nuclears,²⁵ coincidint amb una major proletarització com a conseqüència d'un desenvolupament més gran del capitalisme; però, de l'altra, s'incrementa el pes de la família extensa i, sobretot, concentra la totalitat de la múltiple. Coneixent l'estructura de la propietat i el percentatge de propietaris en el si de la comunitat, posem en qüestió que la definició professional del padró de

1875 es correspongui amb la realitat social de la comunitat i creiem que abans d'advertir conclusions al voltant de l'estructura familiar hem de tenir en compte altres criteris com, per exemple, el de propietat. En el cas dels definits com a grups domèstics encapçalats per propietaris i llauradors, quasi no incrementen la família nuclear, i el percentatge de família extensa baixa a la meitat.

Evolució de l'estructura familiar entre propietaris i llauradors

Com hem vist, el sector agrari agrupa les més variades situacions: des dels grans propietaris i arrendataris fins als jornalers que només posseeixen la seva força de treball. Una vegada analitzats els resultats que es desprenen del veïnat del cadastre i dels respectius padrons municipals, ens hem de centrar, d'una banda, en aquells que posseeixen la terra, i, de l'altra, en aquells que l'exploten, independentment de la seva consideració socioprofessional dins la comunitat.

Abans de començar, donarem unes breus pinzellades sobre l'estructura de la propietat i l'explotació de la terra, que són molt similars en les tres comunitats. A Santa Fe, tant la distribució de la propietat com la de l'explotació tenen uns trets semblants que són definits pel binomi Concentració/Dispersió; és a dir, juntament amb un nombrós grup de petits propietaris i explotadors que posseeixen i conreen una reduïda extensió, hi ha un reduït grup de grans propietaris i explotadors que controlen la major part de la superfície. Entre aquests dos grups, trobem una significativa capa de mitjans propietaris/arrendataris que controlen la resta de l'extensió conreada (al voltant del 40%). L'arrendament és el recurs utilitzat pels grups domèstics pagesos per a accedir a l'explotació de la terra. Malgrat que el pes dels propietaris oscil·la en ambdues dates entre el 15 i el 16% del total dels grups domèstics de la comunitat, en valors absoluts han passat de 103 a 231, un increment important. Si considerem la variable explotació, a través de l'arrendament, augmenta considerablement (al 38 i 35%) el nombre de grups domèstics que tenen accés a la terra.

El Quadre 5 mostra que, efectivament, entre els propietaris i els llauradors de Santa Fe la tendència general és la nuclearització i la disminució de la família extensa; però ocorre que el descens de l'extensa és més pronunciat entre els propietaris que entre els jornalers. Entre els grups domèstics que cultiven directament la terra s'observa en conjunt una disminució de les formes extenses d'agrupament familiar; però la disminució experimentada és la menor i conserva un percentatge respectable, proper al 7%. Això coincideix amb un altre fenomen també important: l'augment del nombre d'explotacions. La creació de noves explotacions al llarg del segle XIX es va realitzar sobretot en els trams de superfície inferiors a les 5 hectàrees, que a Santa Fe corresponien, donades les seves dimensions, a les més intensament conreades. Segurament ambdós fenòmens estaven relacionats, a causa potser de les grans

necessitats de mà d'obra i de la impossibilitat econòmica de contractar-la en el mercat, tenint en compte les mides de les explotacions.

QUADRE 5. *Evolució percentual dels grups domèstics titulars de propietats i explotacions respecte al total de la comunitat. Santa Fe.*

Família	% GD Propietaris			% GD Explotadors		
	1752	1856	1915	1752	1856	1915
Simple	0,82	0,53	0,88	0,99	0,80	0,68
S. Estruct.	0,16	0,26	0,20	0,66	0,26	0,20
Nuclear	7,92	8,27	10,06	23,59	17,52	24,89
Extensa	8,08	4,09	4,14	13,36	7,11	6,53
Múltiple	—	—	0,40	—	0,17	1,36
Total	16,99	13,16	15,71	38,61	25,88	33,67

GD: Grups Domèstics propietaris i explotadors de terra

Font: Cadastre d'Ensenada i padró veïnal de 1856 i 1915, amillarament de 1856 i cens d'utilitats de 1916 (A.M. Santa Fe)

El fet de conèixer en quina mena d'explotacions es produeix el manteniment del pes de la família extensa, atenent a la seva superfície, pot aclarir força les raons de la seva permanència. Hi ha molts estudis sobre estructura familiar, sobretot al nord peninsular,²⁶ que confirmen l'escassa entitat de la família complexa entre els arrendataris i els jornalers. Segons sembla, en la comarca mitjana occidental de Navarra hi ha una relació molt estreta entre la complexitat de la família i la tinença de terra pròpia.²⁷ Així, en algunes zones de Catalunya el pes de la família complexa va associat sobretot amb els propietaris i entre aquests amb els qui tenen propietats més grans.²⁸ Això és degut principalment al fet que el sistema hereditari indivís, propi de la zona septentrional de la Península, facilita la fundació de famílies extenses per part del primogènit.²⁹ En el nostre cas, aquestes afirmacions no es confirmen, sinó que passa més aviat el contrari. El Quadre 6 —en el qual hem suprimit els valors de la família simple i la seva estructura, a causa de la seva poca representativitat i la manca d'espai— ens mostra com el pes de la família extensa a Santa Fe se centra quasi exclusivament en les propietats de dimensions més petites. El fet que el 1752 més del 47%

26. MIKELARENA, Fernando. *El hogar rural...*, op. cit., p. 12.

27. ERDOZAIN, Pilar. *Relaciones entre el sistema sucesorio...*, op. cit.

28. ROIGÉ VENTURA, Xavier. *Família i grup...*, op. cit.; COMAS d'ARGEMIR, Dolores. *Household, Family and...*, op. cit., p. 143-155; i *Casa y comunidad...*, op. cit., p. 131-150.

29. ITURRA, Raul. *Antropología económica de la Galicia rural*. Santiago de Compostel·la: Junta de Galicia, 1988.

dels grups domèstics propietaris veïns posseïxin una estructura familiar extensa no pot ser interpretat en el sentit que suposin una certa marginalitat o que constitueixin una forma residual, sinó que representa un percentatge superior al de la família nuclear propietària. És cert que la tendència general entre els propietaris va cap al debilitament d'aquesta mena de família, però el descens el 1915 es dona de manera més acusada entre els propietaris de dimensions més grans que entre els petits, o el que és el mateix, el manteniment de la família extensa se centra amb més força entre els petits propietaris. A pesar del que hem dit abans, cal recordar que es tracta d'una comunitat amb un alt grau de diferenciació interna caracteritzada per una gran desigualtat social i una desequilibrada estructura de la propietat, on la major part dels propietaris posseïxen reduïdes dimensions i, per tant, la pròpia estructura familiar, d'entrada, estarà condicionada a l'estructura de la propietat, és a dir, centrada en el segment que concentra el major nombre de propietaris.

QUADRE 6. *Evolució de l'estructura familiar dels propietaris i explotadors segons els trams d'extensió. Santa Fe.*

Família		0-5 Ha		5-50 Ha		+ 50 Ha		Total	
		Prop.	Expl.	Prop.	Expl.	Prop.	Expl.	Prop.	Expl.
Nuclear	A	35,9	55,1	10,6	5,9	-	-	46,6	61,1
	B	49,3	57,7	12,8	7,9	0,6	2,0	62,8	67,7
	C	51,9	62,0	9,5	10,7	2,6	1,2	64,0	73,9
Extensa	A	28,1	22,2	13,6	12,4	5,8	-	47,5	34,6
	B	20,2	20,2	7,4	5,5	3,4	2,1	31,0	27,5
	C	20,8	13,9	5,2	4,4	0,4	1,0	26,4	19,4
Múltiple	A	-	-	-	-	-	-	-	-
	B	-	0,7	-	-	-	-	-	0,7
	C	2,1	3,6	0,4	0,4	-	-	2,6	4,0
Total	A	67,9	81,6	26,2	18,3	5,8	-	100	100
	B	73,0	81,1	23,0	15,1	4,0	3,8	100	100
	C	80,1	81,6	16,0	16,1	3,0	2,2	100	100

Lectura: A=1752; B=1856; C=1915.

Font: Cadastre d'Ensenada, fitació de marjals de 1755, padró veïnal i amillament de 1856 i padró veïnal i cens d'utilitats de 1915 (A.M. Santa Fe)

Però, malgrat això, l'explicació es troba, d'una banda, en la necessitat estacional d'una gran quantitat de mà d'obra per a les tasques del terreny en propietat i, de l'altra, en la necessitat de conrear més terra mitjançant arrendament o d'aconseguir rendes salarials alternatives per al sosteniment de la família. Aquestes petites propie-

tats s'assentaven normalment en les millors terres i els seus costos de producció eren constituïts fonamentalment per costos salarials. Aquests costos podien ser atesos sense recórrer al mercat gràcies a la permanència de les formes familiars tradicionals i a l'ampliació del nombre de components de les famílies. No obstant això, la permanència a la llar de parents aliens al nucli familiar es pot interpretar també com una estratègia per a acumular força de treball i terra, i evitar, alhora, que la que ja es tenia en propietat s'hagués de dividir entre els fills hereus, a causa de l'escassíssima envergedura superficial.

El mateix Quadre 6 recull les explotacions formades a través de l'arrendament³⁰ o del conreu directe i presenta una distribució de la família molt semblant a la que hi ha entre els propietaris, amb una nuclearització potser més gran i una disminució de la família extensa. Però, realment, el que ens importa és que la inclusió d'un elevat nombre de grups domèstics titulars d'explotació a penes modifica la distribució dels percentatges en els tres períodes de temps. Això vol dir que si són jornalers i petits arrendataris els qui accedeixen a l'explotació de la terra, entre aquests no domina la família nuclear, com sembla que passa a Navarra i a algunes zones de Catalunya. La reducció de la família és un fet, però, en conjunt, el seu manteniment també és un fet entre les explotacions de dimensions menors. Junt amb això cal destacar que quasi la totalitat de la família múltiple es troba entre les explotacions de menors dimensions.

Per tant, ni pel que fa a la propietat, ni a l'explotació no hi ha una correlació entre els jornalers, els petits propietaris, els petits arrendataris i la família nuclear, sinó més aviat el contrari. Això indica que la família nuclear s'assenta de manera progressiva entre mitjans i grans propietaris i mitjans i grans arrendataris, és a dir, entre aquells qui tenen unes millors condicions econòmiques. Aquests darrers formen l'oligarquia agrària de Santa Fe, que, a més, com veurem, té en les seves mans en tot moment el control del poder local i tanca el cercle de poder i dominació sobre els grups domèstics pagesos. L'acusada desigualtat social i el grau de diferenciació interna que va continuar existint a Santa Fe a principis del segle XX, amb una gran massa de jornalers i petits conreadors directes, va fer que no fos necessari mantenir una estratègia d'organització familiar complexa, ja que la contractació de mà d'obra barata era molt fàcil i assequible.

En el cas de Montefrío, hi ha un important increment del nombre de grups domèstics propietaris entre una data i l'altra. Segons ens mostra el Quadre 7, aquests passen de suposar el 18% del total dels grups domèstics de la comunitat a

30. L'explotació de la terra ha estat refeta a través de l'*Apeo de Marjales* de 1755. Aquesta font documental recull exclusivament la terra de reg sembrada l'any en què es recollí aquesta font. Junta-ment amb la superfície es donen el nom del conreador, sigui aquest o no el propietari de la terra, i els conreus sembrats.

representar el 34%. Però s'ha de tenir en compte que la població va créixer en un 54%, per la qual cosa l'increment del nombre de propietaris, fonamentalment dels de petites dimensions, ha estat molt fort i provoca un intens fenomen de pagesització. Això fou conseqüència del repartiment dels propis el 1839. Com en el cas de Santa Fe i també de Mancha Real, l'estructura de la propietat és molt desigual i es caracteritza pel típic fenomen de dispersió/concentració. Com podem veure, la tendència a la nuclearització ha estat molt forta entre els propietaris, ha superat fins i tot Santa Fe i ha demostrat el triomf d'aquesta mena de família entre els posseïdors de terra. No sabem res del pes de la família nuclear en les explotacions de mitjan segle XVIII,³¹ per la qual cosa no podem realitzar una comparació semblant a la que hem recollit en el Quadre 6 per a Santa Fe.

QUADRE 7. *Evolució del pes dels grups domèstics titulars de propietats i explotacions respecte al total de la comunitat. Montefrío.*

Família	GD Propietaris				GD Explotadors	
	1752		1851		1851	
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
Simple	9	0,79	11	0,65	10	0,59
S. Estruct.	8	0,70	4	0,23	4	0,23
Nuclear	105	9,28	416	24,92	505	30,25
Extensa	87	7,69	104	6,23	114	6,83
Múltiple	—	—	32	1,91	45	2,69
Total	209	18,47	567	33,97	678	40,62

Font: Cadastre d'Ensenada, padró veïnal i amillament de 1856 (A.M. Montefrío)

Però si la nuclearització fou forta entre els propietaris, el descens de la família extensa fou mínim. Fins i tot és més important el fet que la família múltiple, molt escassa entre els propietaris de Santa Fe, tingués un pes específic molt més gran entre els propietaris de Montefrío. En conjunt, quasi la meitat de les famílies múltiples eren propietàries de terra. L'accés al conreu directe de nous grups domèstics va suposar l'increment del nombre de les famílies nuclears, però també l'increment de les múltiples.

31. Com ja sabem, el cadastre d'Ensenada recollia gairebé sempre només els arrendaments que hi havia entre les propietats de l'estat eclesiàstic. A causa de l'escassa importància d'aquests a Montefrío i Mancha Real i a causa del poc representatiu que resultaria a nivell d'explotació, no els hem recollit. En el cas de Santa Fe, l'existència de fonts alternatives en la mateixa data ens ha permès l'obtenció de les explotacions. L'absència d'aquestes fonts per a Montefrío i Mancha Real ens ha impedit realitzar aquesta anàlisi per a les tres comunitats.

Per tant, i a diferència de Santa Fe, hi va haver una més gran nuclearització de la família entre els grups domèstics que tenien terra en propietat, però també hi va haver un retrocés més petit de la família extensa. Com que el procés de pagesització havia estat molt més fort que a Santa Fe, l'estructura familiar resultant entre els propietaris fou parcialment diferent i més complexa: es va produir un pes més gran de la família extensa, i, sobretot, un pes més gran en el cas de la família múltiple entre els posseïdors de la terra, trets que, en certa mesura, s'assemblen més al que passa en el nord peninsular, on les estructures complexes s'associen de manera clara als propietaris i entre aquests, amb més força, amb els de dimensions més grans.

Igual que a Santa Fe, aquesta tendència es troba mediatitzada en considerar els grups domèstics i el tipus de família existent tenint en compte la major o menor possessió de terra en propietat. Com ens mostra el Quadre núm. 8, la disminució de la família extensa es va produir de manera més acusada entre els mitjans i grans propietaris. De manera semblant, l'aparició de la família múltiple va tenir lloc entre els propietaris d'extensions inferiors a les 5 Ha. En definitiva, això va significar un nombre més gran de membres i de més força de treball familiar entre les propietats de menors dimensions.

QUADRE 8. *Evolució de l'estructura familiar propietària segons els trams d'extensió. Montefrío.*

Família		0-5 Ha		5-50 Ha		+ 50 Ha		Total	
		GD	%	GD	%	GD	%	GD	%
Nuclear	A	83	39,7	18	8,6	4	1,9	105	50,2
	B	321	56,6	80	14,1	15	2,6	416	73,3
Extensa	A	45	21,5	24	11,5	18	8,6	87	41,6
	B	71	12,5	25	4,4	8	1,4	104	18,3
Múltiple	A	—	—	—	—	—	—	—	—
	B	20	3,5	10	1,7	2	0,3	32	5,6
Total	A	134	64,1	48	22,9	27	12,9	209	100
	B	423	74,6	117	20,6	27	4,7	567	100

Lectura: A=1752; B=1851.

Fon: Cadastre d'Ensenada, amillament i padró veïnal de 1851 (A.M. Montefrío)

També Mancha Real participa dels mateixos trets en la distribució de la propietat. Cap al 1875 hi ha un importantíssim increment del nombre de propietaris que suposa un clar reforç del caràcter pagès de la comunitat. Però a diferència de Montefrío i, sobretot, de Santa Fe, hi ha una identificació plena entre propietat i explo-

tació. Per tant, la pagesització s'ha fet bàsicament a través de l'accés en massa a la propietat de la terra i no a través de l'arrendament.

Amb un percentatge de grups domèstics molt més gran, tant a mitjan del segle XVIII com en l'any 1875, Mancha Real presenta un tret similar a Santa Fe i Montefrío, és a dir, la nuclearització dels propietaris. Però a diferència de les dues comunitats anteriors, la família extensa i múltiple té encara un pes més gran entre els propietaris. Això és degut al fet que alguns dels propietaris són identificats per la comunitat i classificats professionalment en el padró veïnal per una altra activitat i no apareixen com a grups domèstics actius en el sector agrari.

En tot cas, el Quadre 10, amb les dades també recollides, confirma la mateixa tendència que advertim a Santa Fe i Montefrío: la família extensa i múltiple se centra en els trams de propietat inferiors a les 5 hectàrees; o dit d'una altra manera, els petits propietaris adoptaren (quasi en una quarta part del total) formes complexes d'organització de la família; van mantenir, doncs, aquesta fórmula malgrat que la tendència general en el sector agrari era cap a la nuclearització.

Si tenim en compte que l'evolució normal hauria d'haver estat cap al predomini de formes d'agrupament nuclear, el manteniment de les formes complexes resulta molt més significatiu i explicatiu en l'evolució de l'estructura familiar en relació amb l'evolució de l'estructura agrària. No és gens difícil, per tant, relacionar l'evolució de l'estructura familiar a Mancha Real amb el desenvolupament del conreu de l'olivar.

QUADRE 9. *Evolució del pes dels grups domèstics titulars de propietats i explotacions respecte al total de la comunitat. Mancha Real.*

Família	Grups Domèstics Propietaris				GD Explotadors	
	1752		1851		Núm.	%
	Núm.	%	Núm.	%	Núm.	%
Simple	30	3,31	25	1,78	25	1,78
S. Estruc.	17	1,87	5	0,35	5	0,35
Nuclear	163	17,99	517	36,84	518	36,92
Extensa	80	8,83	128	9,12	128	9,12
Múltiple	1	0,11	54	3,84	54	3,84
Total	291	32,11	729	51,93	730	52,03

Font: Cadastre d'Ensenada, padró veïnal i amillament de 1875 (A.M. Mancha Real)

Tot i suposant una especialització destinada fonamentalment al mercat i, per tant, un alt grau de mercantilització de les economies pageses, els processos de tre-

ball que es deriven d'aquest conreu no varen canviar substancialment entre mitjan segle XVIII i finals del segle XIX: al llarg d'aquest període es va necessitar sempre molta quantitat de mà d'obra en èpoques molt puntuals de l'any. La forta estacionalització de l'oferta de treball va obligar, segurament, a una doble estratègia: acumular molta mà d'obra en les famílies titulars d'explotacions que, per la seva poca extensió, no podien pagar mà d'obra contractada i maximitzar els ingressos durant la resta de l'any a través de la prestació de treball temporer en els camps de cereals de l'oest andalús; d'aquesta manera, s'aconseguia mantenir propietats inviables des del punt de vista de la seva extensió i reproduir el grup domèstic amb terra per transmetre. En aquest sentit, l'olivar va presentar dues cares en el seu procés d'expansió: d'una banda, era producte del desenvolupament de les relacions mercantils, del capitalisme agrari i significa, per tant, un cert grau de *modernització* de l'estructura agrària; però, de l'altra, alentava a la pervivència, i fins i tot a l'augment, de les formes familiars complexes i d'explotacions agrícoles d'escassíssimes dimensions pròpies de formes més *tradicionals* d'organització de la pagesia. Com es pot veure, en aquest com en altres trets de les relacions socials, el capitalisme va subordinar *formalment* a la seva lògica les formes de produir tradicionals quan no les va poder transformar.

QUADRE 10. *Evolució de l'estructura familiar propietària segons l'extensió. Mancha Real.*

Família		0-5 Ha		5-50 Ha		+ 50 Ha		Total	
		GD	%	GD	%	GD	%	GD	%
Nuclear	A	144	49,5	14	4,8	5	1,7	163	56,0
	B	440	60,3	65	8,9	12	1,6	517	70,9
Extensa	A	51	17,5	23	7,9	6	2,0	80	27,5
	B	97	13,3	24	3,2	7	0,9	128	17,5
Múltiple	A	1	0,3	—	—	—	—	1	0,3
	B	51	7,0	3	0,4	—	—	54	7,4
Total	A	226	77,6	52	17,8	13	4,4	291	100
	B	614	84,2	95	13,0	20	2,7	729	100

Lectura: A=1752; B=1875

Font: Cadastre d'Ensenada, amillament i padró veïnal de 1875 (A.M. Mancha Real)

En conjunt, el període és enquadrat per un conjunt de canvis significatius en l'organització productiva, impulsats per les mesures agràries liberals i per la pròpia configuració del mercat, el qual constituïa el principal orientador de l'activitat econòmica en el sector agrari. Aquests canvis, concretats en processos d'intensifica-

ció de l'activitat agrícola, proporcionen una fase de creixement econòmic, d'augment sostingut de l'oferta de treball, ja fos assalariat o prestat per mitjà del colonat i, per tant, de millors expectatives per als grups socials agraris. En l'Alta Andalusia, aquestes expectatives es van veure reforçades pel procés de pagesització que, d'aquesta manera, va poder oferir terra en cultiu per a un nombre considerable de noves famílies. En aquest context no resulta estrany que l'evolució de l'estructura familiar en el període considerat registrés un augment significatiu de la família nuclear. Les estructures familiars varen reflectir també el canvi d'estratègia en la transmissió patrimonial que portaren a terme molts grups domèstics per garantir la seva reproducció en el context de les noves condicions creades pel liberalisme. El sistema d'herència dividit i igualitari, practicat en la nostra zona d'estudi de manera generalitzada, assegurava en bona mesura la disponibilitat del patrimoni familiar als nous cònjuges; sens dubte, la coincidència amb una època de relativament fàcil accés a la terra va propiciar l'establiment de grups domèstics nuclears amb residència neolocal.³²

No obstant això, la presència des de mitjan segle XVIII de l'estructura nuclear com a forma principal d'organització de la família³³ referma la idea que no hi va haver canvis substancials fins a començaments del nostre segle en l'estructura familiar típicament pre-industrial. Ho prova, a més, la persistència d'un important nombre de grups domèstics amb una estructura familiar complexa, especialment en el sector agrari; encara que aquesta darrera característica va constituir una particularitat comuna als tres pobles analitzats. Com explicar, però, la seva permanència? Indubtablement, hi degué haver moltes i variades raons, no totes de caràcter essencialment econòmic que són les que aquí ens interessa considerar. El primer que indica aquesta permanència és una situació no d'endarreriment, però sí de diferent distribució de la renda, és a dir, denota pobresa i la recerca d'un mecanisme organitzatiu familiar per a intentar sortir d'aquesta situació. En segon lloc, evidència, a causa dels alts percentatges aconseguits per la família complexa sobre el total i la seva ubicació majoritària en el sector agrari, importants insuficiències en el procés de ruralització liberal. En efecte, aquest no fou producte d'un repartiment equilibrat i igualitari, sinó d'un procés de trencament i de repartiments moltes vegades arbitraris quan no clarament il·legals, però que varen tenir com a comú denomina-

32. Les característiques del canvi agrari que va tenir lloc a l'Horta de Múrcia en la passada centúria i la seva incidència sobre la seva organització familiar són analitzades per MARTÍNEZ CARRIÓN, José M.; HERNÁNDEZ MORENO, Ángela. «Cambio agrario y organización familiar en la huerta de Murcia desde mediados del XIX a 1935», *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, núm. 2, any VII (1987) i presenten significatives semblances respecte al cas de Santa Fe.

33. La presència majoritària de la família nuclear a la ciutat de Granada, enclavada a l'horta del riu Genil, també ha estat detectada en el segle XVIII. CASEY, James; VICENT, Bernard. «Casa y familia en la Granada del Antiguo Régimen», *La Familia en España*, núm. 507, 1989.

dor el seu caràcter microfundista; a això va contribuir el procés d'intensificació de les terres de més qualitat i els fraccionaments de les explotacions que varen arribar a extrems impensables. La demanda puntual de mà d'obra abundant que això va provocar, l'interès per a evitar la fragmentació patrimonial si es fundava una nova família i la necessitat de cercar ingressos salarials alternatius durant la resta de l'any foren factors favorables al manteniment de la importància percentual de les famílies complexes.

Des d'aquesta perspectiva, que considera el tipus de família adoptada més com a producte d'una estratègia, i per tant canviant, que d'una mena d'evolució lineal, no considerem necessàriament convergents el procés de penetració de les relacions socials capitalistes i la tendència a la nuclearització de les estructures familiars, considerant-les signe de modernitat. Alhora, les dades donades pel nostre estudi constaten la inviabilitat de plantejaments excessivament generalistes en la distribució geogràfica de les estructures familiars dominants. Les elevades taxes de família extensa permeten afirmar la compatibilitat d'estructures familiars diferents com a estratègies d'adaptació davant un mateix procés de canvi econòmic. Així mateix, entenem que una mateixa estructura familiar, en aquest cas l'extensa, pot respondre a les estratègies reproductives de diferents grups socials; aquesta afirmació es basa tant en l'eficàcia de la família extensa per a la reproducció i expansió dels grans patrimonis, com així ho reflecteixen els citats treballs per a Catalunya, com en la seva funcionalitat adaptativa per a sectors socials amb una menor capacitat econòmica, com hem manifestat en el present treball.

En aquest sentit, ja ha estat assenyalada com a tret intrínsec dels grups domèstics pagesos la capacitat per a adequar la seva estructura i la seva composició interna a les condicions conjunturals o estructurals vigents, de manera que garanteixin la seva reproducció en els diferents moments. Per tant, i com hem vist, no hi ha necessàriament una relació directa entre la grandària de l'explotació i el nombre de membres del grup domèstic, sinó que la grandària i l'estructura dels grups domèstics responen també a altres variables. Els criteris utilitzats per a mesurar aquesta relació, és a dir, la quantitat de terra respecte al nombre de membres i al tipus d'estructura familiar no són apropiats. Donen el resultat contrari: en totes tres comunitats, la família complexa se situa sobretot entre les petites propietats i les petites explotacions.

Hem vist també com els jornalers, malgrat ser considerats com un segment social molt disposat per a l'assentament de la família nuclear, presenten un alt percentatge de família extensa i múltiple en les tres comunitats. En aquest cas no podem parlar de correlació entre propietat i explotació i forma familiar, per la qual cosa la família complexa respon en aquests casos a altres criteris en els quals també la maximització del treball és important. Però, com dèiem al començament, la literatura especialitzada no tan sols ha identificat formes familiars nuclears i jornalers,

sinó que aquesta forma també s'ha estès a petits propietaris i arrendataris aparentment molt més propers a formes nuclears, mentre que grans propietaris i arrendataris participaven més de formes familiars complexes. Com hem vist, aquests supòsits no es compleixen, sinó que responen a tot el contrari, i mostren la incapacitat explicativa de formulacions destinades per a àmbits geogràfics amplis a causa de l'existència d'una multitud de variables que, dependent de les pròpies especificitats, conformen i defineixen estructures familiars molt particulars.

El manteniment de les formes familiars extenses i l'increment de les múltiples significa, en el cas dels jornalers, l'oportunitat d'augmentar la força de treball, i es presenta com una estratègia per a la reproducció dels grups domèstics mentre existeixi una demanda de treball suficient; aquesta demanda de treball prové, en el cas dels jornalers, de la gran explotació, però també, en alguns casos, de dins de la família, ja que molts d'ells també són petits propietaris i molts dels considerats com a propietaris i llauradors ho són d'escassíssimes dimensions superficials. Aquesta estratègia té per objecte maximitzar ingressos que les escasses tinences no proporcionen.

Traducció de M. Mercè Riu i Codinach